

Miljenko Jurković – Tin Turković

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR - 10000 Zagreb

Kaštelina – vila obitelji Bebija

*Kaštelina – A Villa of the
Baebius family*

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 1. 4. 2018.

Prihvaćen / Accepted: 1. 7. 2019.

UDK / UDC: 728.3(497.5)(210.7Rab)"652"

904:726.8](497.5)(210.7Rab)"00"

DOI: 10.15291/ars.2921

SAŽETAK

Rad je osvrtno na rezultate dosadašnjih istraživanja na poluotoku Kaštelina na otoku Rabu. Poslije dovršenih četiriju arheoloških kampanja, rad je prvi pokušaj kontekstualizacije prikupljenih podataka, a koji se odnose u najvećem dijelu na antičku fazu organizacije života na poluotoku. Istraživanja su pokazala da se na vrhu poluotoka nalazila antička vila čije je dvije faze izgradnje moguće datirati u 1. stoljeće n. e., pa čak i povezati s nadgrobni spomenikom obitelji Bebija pronađenim nedaleko vile.

Ključne riječi: rimska vila, Kaštelina, otok Rab, nadgrobni spomenik obitelji Baebius

ABSTRACT

This paper refers to the results of the previously conducted archaeological excavations on the Kaštelina peninsula on the island of Rab. After the completion of four archaeological campaigns, the authors have been able to contextualize the collected data on the Roman *villa maritima* situated on the peninsula's promontory, which show that the villa went through two phases of construction during the 1st century AD and may be associated with a tombstone of the local Baebius family found nearby.

Keywords: Roman villa, Kaštelina, island of Rab, tombstone of the Baebius family

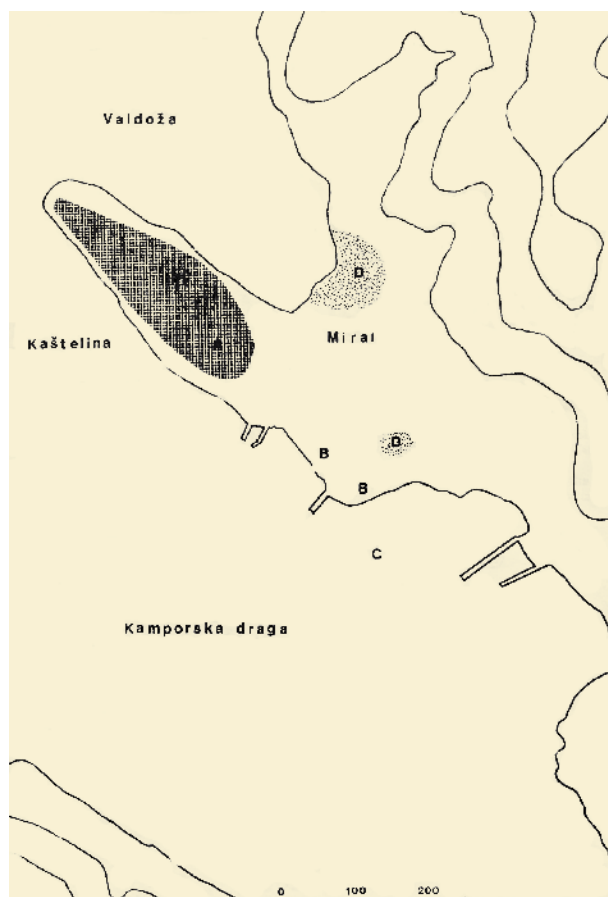
Otok Rab u antičko je doba nesumnjivo funkcionirao poput ostalih liburnskih otoka. Njime su upravljali vlasnici imanja od kojih su neki bili italskoga podrijetla. Svaka draga ili plodna vala bila je u vlasništvu nekoga od bogatijih posjednika, bilo autohtonoga bilo italskoga podrijetla. Riječ je, dakle, o situaciji koja je znatno različita od onih koje su vladale na srednjojadranskim otocima (Brač, Hvar, Vis itd.). Počevši od nalaza u Kamporskoj drazi do onih već evidentiranih u Supetarskoj drazi, te ostalih sličnih slučajeva, Arba je očito bila okupljena oko grada Arbe s učešćem u vlasti posjednika koji su u posjedu imali drage i industriju koja je bila povezana s tim dragama.

Arheološka istraživanja provedena su od 2005. do 2008. godine na lokalitetu Kaštelina na Rabu,¹ pa se, nakon geomagnetskih i georadarskih istraživanja provedenih 2009. godine,² jasnije kristalizira povijest kompleksa koji je uvriježeno bio smatran ranobizantskom utvrdom.³ Danas se, dakako, ne može više govoriti o lokalitetu samo kao utvrdi Justinijanova doba s obzirom na to da su arheološka istraživanja pokazala da je u prvome redu riječ o iznimno prostranoj antičkoj priobalnoj vili.⁴

Prije navedenih istraživanja Ž. Tomičić je, unutar rasprave o ranobizantskoj utvrđi, koju smo već relativizirali novim arheološkim istraživanjima, govorio i o duljemu kontinuitetu naseljavanja Kašteline i okolnih uvala.⁵ Tako je, uz raniju liburnsku gradinu⁶, također pretpostavio postojanje antičke *villae rusticae* jugoistočno od Kašteline, te je zabilježio i navodno postojanje potopljenih struktura nedaleko od vile u Kamporskoj drazi (sl. 1).⁷ Također, zabilježio je područja s grobnim nalazima na čak dvama mjestima na području Mirala.⁸

Međutim, koliko god su podatci koje je Ž. Tomičić prikupio i objavio u obliku prvoga iscrpnijeg osvrta na raspoznatljive karakteristike lokaliteta smještenoga na poluotoku Kaštelina važni, čini se da su oni u to doba bili prefragmentarni da bi se iz njih mogao izvesti jednoznačan zaključak o karakteru ovoga iznimno prostranoga arhitektonskog sklopa. Pa čak ni nakon niza arheoloških kampanja koje je Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu proveo u suradnji s kolegama sa Sveučilišta u Padovi i Sveučilišta Lille 3, donošenje konačnih zaključaka o naravi sklopa i njegovih dijelova nije jednostavno.⁹ Čini se, stoga, kako se nameće obveza da se predodžba o sklopu ipak nadopuni koliko je to moguće te da se pomno preispitaju dosadašnji zaključci, često ponavljani u znanstvenoj literaturi. Pri tomu ćemo se u ovome radu iscrpnije osvrnuti samo na onu fazu života poluotoka koja prije naših istraživanja nije ni bila zamijećena, odnosno na ranocarSKU fazu s izgradnjom jednoga dijela očito iznimno prostrane vile.

Naime, sudeći prema rezultatima dosadašnjih arheoloških kampanja, predstavljenih u prethodnome radu,¹⁰ sklop na Kaštelini daleko je slojevitiji nego što se prije pretpostavljalo. U biti, upravo se prepoznavanje Kašteline kao prije svega ranobizantske utvrde danas, po obavljenim kampanjama, čini i najupitnijim. Valja ponajprije istaknuti da je takav sud o sklopu bio temeljen na zapažanjima zasnovanim očito tek na reambulaciji terena, a ne na sustavnome istraživanju. Stoga je i mnoštvo podataka bilo predstavljeno u činjeničnome obliku, očito podvrgnutih preduvjerenju da je riječ o utvrdi Justinijanova doba. Međutim, kako su arheološka istraživanja pokazala, određeni dijelovi sklopa povezivani sa 6. stoljećem i bizantskom vojnom arhitekturom u biti su preostaci građevina nastalih u znatno ranijim razdobljima. Tako se primjerice sklop na samome vrhu poluotoka ni u kojem slučaju ne može povezivati s ranobizantskom vojnom arhitekturom. Nadalje, istraživanja su također nedvojbeno pokazala da se na najvišoj točki malenoga poluotoka zasigurno nije nalazila crkva, barem ne onakva kakva je iscrtana u nacrtu kompleksa, i sustavnim iskopavanjem nisu ustanovljeni nikakvi tragovi zaobljenoga zida koji bi nalikovao apsidi.¹¹ Stoga se i usporedbe utvrde s crkvom Sv. Kuzme i Damjana nad Barbatom čine neosnovanima,¹² baš kao i usporedbe s drugim utvrdama u čijim se središtima

1.
Plan širega područja oko poluotoka
Kaštelina s naznačenim položajem
nepokretnih arheoloških nalaza i
toponima po Ž. Tomičiću
(Ž. TOMIČIĆ, 1990.)

Map of a wider area around
the Kaštelin peninsula, with the
indicated location of immovable
archaeological finds and toponyms
after Ž. Tomičić

ili na najpovoljnijim točkama nalaze sakralne građevine kao što su to Korintija ili utvrda Sv. Mihovila na Ugljanu. Niti su bizantske zidine opasavale poluotok u duljini od 380 metara, kako je to dosad bilo navođeno, niti su pratile prirodnu konfiguraciju terena jer je on vrlo očito bio umjetno oblikovan.

Štoviše, tragovi mogućih ranobizantskih bedema mogli bi se raspoznati tek na istočnome dijelu sklopa gdje se mjestimično i danas raspoznaju ostatci zida koje je Ž. Tomičić vjerno opisao. Uz ovaj su bedem pak, po njegovim zapažanjima, bile vezane dvije kule, prostranija poligonalna i manja kvadratna.¹³ Unatoč tim zapažanjima, valja napomenuti da ovaj istočni bedem također nikada nije bio istraživan te se uglavnom nalazi pod nanosom zemlje.¹⁴ No, na temelju ovakvih zapažanja izrodili su se i dodatni zaključci stvoreni na temelju analogija s drugim utvrdama 6. stoljeća i iz želje da se razluči organizacija utvrde. Tako se primjerice čita da se glavni ulaz u pretpostavljenu utvrdu „nalazio” na sjevernoj strani „utvrde”, na mjestu na kojemu je tijekom arheoloških istraživanja zaključeno da se nalazilo stepenište za koje dosad nije razjašnjeno kamo je točno vodilo. Štoviše, zamišljalo se da je ovaj „glavni ulaz” u utvrdu bio smišljeno tako postavljen kako bi mu se osigurala ponajbolja zaštita od napadača koji su, pristupajući mu s kopna, morali proći pored čitavoga poteza „sjevernog bedema”. Danas pak znamo da je prolaz vrlo vjerojatno bio izgrađen otprilike pet stoljeća prije no što se pretpostavljalo. Uz prolaz se pak nalaze ostatci oveće cisterne čija je veličina također poslužila kao predmet spekulacija, pa se tako na temelju nje čak i zamišljala veličina „bizantske” vojne posade. No, i ona je nesumnjivo pripadala znatno ranijoj regulaciji terase na kojoj se nalazila, pa se ni nju ne bi trebalo rabiti kao argument za dataciju sklopa u 6. stoljeće.

Iz rečenoga proizlazi da jedina indicija kako je na poluotoku bila oblikovana utvrda u 6. stoljeću potječe iz zapažanja da je sklop bio ograđen bedemom s dvjema, naoko ranobizantskim kulama. Ona pak nalazi potvrdu u nizu pronađenih ulomaka „bizantskih” posuda. Međutim, bez obzira na više posve pogrešnih pretpostavki, činjenica da istočni bedemi, te sama činjenica da je poluotok bio utvrđen, navode na zaključak da je doista u određenome trenutku, najvjerojatnije u 6. stoljeću, Kaštelina bila ograđena bedemom s kulama. S obzirom na antičke ostatke zabilježene u Kamporskoj drazi, te s obzirom na položaj područja sa zabilježenim grobnim nalazima, izgleda pak da je ranobizantska pregradnja u suštini zahvatila tek manji, branjivi dio većega i već prije izgrađenoga područja, što će biti predmetom naših budućih istraživanja.

S ovim posljednjim zapažanjem zapravo se načinju stvarna pitanja u vezi s Kaštelinom, podjednako zasnovana na rezultatima arheoloških istraživanja koliko i na usputnim zapažanjima zabilježenima tijekom proteklih stotinu godina.¹⁵ Ponajprije, to su pitanja karaktera i vremena nastanka sklopa koji je tijekom 6. ili, manje vjerojatno, nekoga kasnijeg stoljeća bio ograđen bedemom od ostatka otoka. Nadalje, postavlja se pitanje veze između onoga što je dosad zvano vilom rustikom u Kamporskoj drazi koja posve sigurno ne bi trebala biti, s obzirom na zabilježene ostatke i pretpostavljenu veličinu, zvana terminom koji se u novijoj literaturi rabi za označavanje proizvodnih zdanja što su se nalazila u satelitskome odnosu prema središtima imanja u antičko i u kasnoantičko doba.¹⁶ Naposljetku, iznenađuje i da položaj područja s grobnim nalazima, a neki od najraskošnijih su antički, nije ponukao dosadašnje istraživače da dodatno promisle kako su se odnosile strukture na Kaštelini prema tim grobnim nalazima pronađenima na Miralu. Dodatno pak iznenađuje da dosad nije zamijećeno da se s obzirom na nalaze iz ranijih razdoblja, te s obzirom na svoj položaj, Kaštelina uvelike izdvaja iz uobičajene sheme smještanja bizantskih utvrda 6. stoljeća. Na neka je od ovih pitanja pak moguće jasno odgovoriti na temelju rezultata arheoloških istraživanja koje je proveo MIC za kasnu antiku i srednji vijek.

Rimska vila – rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja

Kako je prije opisano¹⁷ istraživanja MIC-a za kasnu antiku i suradnih institucija bila su prije svega usmjerena na područje vrha poluotoka i na njegovu najvišu točku gdje se pretpostavljalo postojanje crkve. Kako su se kampanje odvijale, donošeni su i zaključci o stratigrafskim odnosima zidova te su na temelju njih doneseni i određeni sudovi o kronološkome razvoju sklopa na Kaštelini. Tako je na temelju istraživanja provedenih na krajnjemu zapadnom dijelu poluotoka, dakle na prostoru gdje je evidentirana antička vila, prepoznato čak pet razvojnih faza sklopa, od kojih su u biti prve dvije bile formativne, a preostale tri bile su obilježene destrukcijom i dekonstrukcijom. Prvoj je fazi, kako je to već objašnjeno u dosadašnjim radovima,¹⁸ pripisana izgradnja nekoliko struktura čiji su ostatci pronađeni u unutarnjemu dijelu rta. To su prije svega zid označen kao 2046, prostorije F i J te kanalizacijski sustav koji je obuhvaćao kanal 2071 s usmjerenjem sjever-jug (sl. 2), smješten zapadno od prepoznatih prostorija i kanal 2100 s usmjerenjem zapad-istok, smješten sjeverno od zida 2046 (sl. 3). Međutim, nakon toga obavljeno je i geomagnetsko snimanje ovoga dijela Kašteline te snimanje georadarom.¹⁹ Snimanja su urodila nizom novih spoznaja o obliku i veličini već prepoznatih prostorija prve faze, ali su također uputila na dosad neistražene prostorije koje su se zapadno i istočno nadovezivale u nizu na prostorije F i J. Sve su te prostorije sa sjevera bile ograničene zidom numeriranim kao 2120, koji je s južne strane, također, omeđivao hodnik širok 3,2 m koji je sa sjevera bio zatvoren zidom 2046. Nadalje, kako su snimke pokazale, prostorija J u biti nije bila jedinstveni prostor, već je riječ o dvjema prostorijama, većoj zapadnoj i

2.
Sektor 2000, kanal 2071
(foto: A. CHAVARRIA ARNAU)

Sector 2000, Canal 2071

3.
Sektor 2000, kanal 2100
(foto: A. CHAVARRIA ARNAU)

Sector 2000, Canal 2100

4.
Tegula s oznakom radionice Kvinta
Klodija Ambrozija pronađena u kanalu
2071 (foto: A. CHAVARRIA ARNAU)

Tegula with the mark of Quintus Claudius
Ambrose's workshop, found in Canal 2071

manjoj istočnoj. Istočno od ove manje, raspoznatljiva je pak još jedna prostorija koju sada možemo označiti kao G. Zapadno pak od prostorije F zamijećena je još jedna prostorija (H) čiji obrisi svojom pravilnošću sugeriraju da je bila dijelom iste faze kao i prije spomenute prostorije.

Naposljetku, valja istaknuti da su argumenti za dataciju istraženih zidova u istu fazu ovisili o istovjetnosti orijentacije zidova, odnosno prostorija, ali i o istovjetnosti tehnike gradnje. Cjelokupna je faza pak datirana prije svega prema nalazu žigovima označenih tegula u kanalu 2071 koje su nesumnjivo bile proizvedene u akvilejskoj radionici Kvinta Klaudija Ambrozijana tijekom druge polovice 1. stoljeća ili neposredno početkom 2. stoljeća (sl. 4).

Druga faza prepoznata je u dogradnji struktura smještenih sjeverno od već postojećega hodnika i zida 2046. Riječ je očito o cjelovitome preuređenju prostora koji se, sudeći prema zabilježenim kotama, nalazio na istoj razini kao i već postojeće strukture. Dogradnja je uključivala cisternu (C) ovećih dimenzija, kriptoportik u kojemu se nalazilo osam pilona (pilastara) koji su svojim usmjerenjem pratili dograđeni zid 2043, debljine 0,9 m. Istočno od cisterne otkriven je i prolaz (B) popločen u tehnici *opus signinum* kojom je bio pokriven i pod nad kanalom 2100. No, kanal 2100 očito je dosad ostao najsporniji element pri razvrstavanju dijelova sklopa prema fazama.²⁰

Ovu drugu fazu istraživači su razdijelili u dvije podfaze te su u prvu svrstali još i prostranu prostoriju A koja je s istočne strane graničila s prolazom, odnosno prostorijom B. U drugu su podfazu pak svrstali prostorije L, M i I koje se nalaze na suprotnoj, zapadnoj strani dograđenoga kriptoportika.

Naposljetku, istraživanja su uputila i na dodatne elemente koji bi valjali biti pripisani drugoj fazi jer se logično nadovezuju na strukture povezane s njome. Riječ je, naime, o prepoznatim ostatcima zida koji se nastavljao na pravac protezanja zida 2043 (odnosno 2044) te je uokruživao sam vrh rta. Zapadno od jasno prepoznatih struktura otkriven je i maleni ostatak zida koji je možda poprečno presijecao rt, odnosno odsijecao sam njegov vrh.

Druga faza dosad je bila preliminarno datirana u drugu polovinu 3. stoljeća ili 4. stoljeće, ponajprije zbog iznimne količine numizmatičkih nalaza pronađenih na prostoru pretpostavljenih struktura druge faze. Manji dio novčića dosad je očišćen i analiziran te je ustanovljeno da oni doista mahom pripadaju tomu periodu. Među šesnaest očišćenih i analiziranih novčića nalazi se jedan novčić iz doba cara Aleksandra Severa, pet iz Galijenova doba, sedam novčića iz doba vladavine Klaudija II., jedan s likom Otacilije Severe, žene cara Filipa Arabljanina, te dva s likom Julije Kornelije Salonine, Galijenove žene.²¹ Međutim, valja imati na umu da je riječ o vrlo malenome uzorku s obzirom na iznimnu količinu pronađenoga novca, ali i činjenicu da nije zabilježena ni jedna situacija povezana s numizmatičkim nalazima koja bi mogla potvrditi dataciju druge faze u doba iz kojega novčići potječu.

Ostale faze dosad su opisivane kao faze degradacije, a s obzirom na parcijalno istraživanje, nikakve konkretnije datacije nisu mogle biti ponuđene. Razlikovanje faza moguće je samo u vezi s istraživanim sklopom na samome vrhu poluotoka. Ostatci bedema na istočnome dijelu otoka, njihova tehnika gradnje, oblik i mogućnost postojanja kula, ali i njihov karakteristični položaj, snažno sugeriraju, kao i mnogi pokretni nalazi, da je sklop bio dograđen i doveden u funkcionalno stanje tijekom 6. stoljeća. Uostalom, i arheološka istraživanja i geomagnetsko, odnosno georadarsko istraživanje uputilo je na niz struktura koje imaju posve drukčiju orijentaciju, a ni oblikom ne slijede raspodjelu prostora koja je karakteristična za strukture prve ili druge faze.

Pitanja datacije i namjene

Istraživanja provedena od 2005. do 2008. godine pokazala su, dakle, da sklop na Kaštelini nipošto ne može biti poiman prije svega kao bizantska utvrda, već je daleko primjerenije govoriti o znatno ranije građenome i vrlo elaboriranome sklopu koji je postao predmetom kasnijega preuređenja. Nekoliko je različitih termina dosad upotrijebljeno za određivanje naravi struktura otkrivenih na vrhu poluotoka. Po mišljenju terenske ekipe riječ je o ostatcima dijela vile koji je služio za smještaj radne snage ili proizvodnju (*pars rustica* vile).²² Iako je takvo prepoznavanje relativno neobično s obzirom na to da se istraživane prostorije nalaze na vrhu rta, a ne bliže polju na kojemu je ta ista radna snaga morala raditi, čini se da se u gotovo modularno oblikovanim prostorima smještenima uz zid 2120 mogu zamisliti prostorije koje bi služile za smještaj robova ili nekih drugih radnih snaga, kako se u ovoj fazi istraživanja čini. Kako je istaknula A. Marzano, ovakvi prostori odolijevaju jednostavnomu prepoznavanju, pa bi u slučaju Kašteline vrlo lako mogla biti riječ i o skladišnim prostorima vezanima uz znatno veću vilu.²³ Stoga bi pogrešno bilo zamišljati da je sklop na vrhu poluotoka funkcionirao kao izdvojena cjelina. Štoviše, kako će biti objašnjeno, postoji niz indicija da su otkrivene strukture u biti preostatak podgradnji u kojima bi se, po očekivanome rasporedu, i mogao očekivati smještaj skladišnih i proizvodnih prostora.

Faze izgradnje

Kako je istaknuto u kratkome pregledu dosadašnjih pretpostavki o dataciji prvoga sklopa na Kaštelini, jedan od oslonaca za dataciju bila je tegula sa žigom *Q. Claudius Ambrosius* koja je, uz još jednu tegulu neidentificiranoga žiga, bila dijelom popločenja kanala koji je presijecao poluotok u smjeru sjever-jug. Na temelju toga nalaza koji je pronađen *in situ*, iznesena je pretpostavka da je kanal 2071, a tako i ostatak struktura pripisanih najranijoj fazi na temelju razlika u tehnici gradnje i orijentaciji spram ostalih okolnih zidova, nastao krajem 1. ili početkom 2. stoljeća.

Činjenica jest da je kanal bio izrađen prije zida 2043 koji ga je presjekao na njegovu najsjevernijemu dijelu te bi se stoga valjalo pretpostaviti da je on doista pretihodio nekoj sljedećoj fazi. Međutim, samoj dataciji izgradnje kanala valja pristupiti s nešto više opreza. Naime, iako se u domaćoj literaturi ustalio navod da tegule proizašle iz akvilejske radionice Kvinta Klodija Ambrozija pripadaju razdoblju kraja 1. stoljeća ili početka 2. stoljeća, više je autora ipak upozorilo na dvojbe u vezi s datacijom proizvoda ove radionice, ali i drugih koje su izvozile svoje proizvode širom Jadrana. Konkretno, proizvodi Ambrozijeve radionice zabilježeni su na vrlo širokome području i u priličnome vremenskom rasponu. Naposljetku, kako je istaknuo M. Buora, uzimajući upravo tu radionicu kao primjer, postoji niz problema povezanih s proizvodnjom tegula, počevši od datacijskih pitanja, preko ubiciranja radionica i ustanovljavanja njihova radnoga vijeka, do opsega izvoza proizvoda pojedinih radionica.²⁴ Tako i u slučaju Ambrozijeve radionice postoje određene nedoumice. Zasad nije pouzdano utvrđeno kada je ona točno započela s radom ni kada je prestala s radom. Znamo gdje je izvozila svoje proizvode, ali ostatci njezinih proizvodnih pogona nisu točno locirani.²⁵ U znanstvenoj literaturi posvećenoj proizvodnji tegula na sjevernome Jadranu, uglavnom se ustalila Slapšakova datacija početka rada Ambrozijeve radionice oko sredine 1. stoljeća n. e.²⁶ Istoga je mišljenja i R. Matijašić koji je vrijeme njezina početka rada također svrstao oko sredine 1. stoljeća, odnosno nekoliko desetljeća nakon što se pojavio žig *Pansiana* (drugo desetljeće 1. stoljeća n. e.).²⁷

Valja stoga revidirati dosadašnju pretpostavku da je kanal 2071 nastao i bio popločen krajem 1. ili početkom 2. stoljeća jer je on jednako tako mogao nastati i bitno prije, tijekom 1. stoljeća. Naravno, pod uvjetom da tegula pronađena u kanalu nije bila prenamijenjena u nekome kasnijem razdoblju.²⁸ Pa ako se s izradom kanala povezuju i strukture tzv. prve faze, hodnik omeđen zidovima 2046 i 2120 i prostorije F, G, H i J, onda bi, slijedeći dosad korištene argumente, valjalo zaključiti da su i oni mogli nastati u jednako širokome vremenskom rasponu, odnosno tijekom 1. stoljeća, a ne tek krajem 1. ili krajem 2. stoljeća.

Nakon prvih triju istraživačkih kampanja na Kaštelini zaključeno je, također, da je prvoj fazi pripadao i drugi kanalizacijski kanal (2100) koji se nalazio sjeverno od svih ostalih struktura pripisanih prvotnome sklopu.²⁹ Poslije je pak, posve opravdano, to mišljenje izmijenjeno te je kanal pripisan drugoj fazi.³⁰ Revidiranje je pak bilo posve nužno jer je kanal 2100 funkcionalno bez sumnje bio vezan uz cisternu (prostorija C) do koje je dovodio vodu sakupljanu dalje pri vrhu rta, odnosno pored zida 2128 o koji je bio oslonjen pilastar s polukružnim žlijebom za dovod vode s više razine, a svi su ovi elementi vrlo jasno pripadali nekoj kasnijoj fazi.³¹ Kanal je bio pokriven drvenim pločama nad kojima se nalazio pod kriptoportika izrađen u *opus signinum*.

Međutim, jedan je detalj u vezi s kanalom 2100 ipak dosad ostao zanemaren. Naime, i kanal 2100 bio je popločen tegulama sa žigom iste radionice kao i kanal 2071. Na zabilježenim snimkama jasno su vidljive tegule proizašle iz ove radionice koje su jednako uredno poslagane kako bi činile dno kanala (sl. 5). No, Ambrozijeve tegule očito nisu jedine kojima je ovaj oduži kanal bio popločen. Naime, u njemu su

5.
Popločenje kanala 2100, sektor
2000 (foto: A. CHAVARRIA
ARNAU)

Paving of Canal 2100, Sector 2000

6.
Kanal 2100 s ulomcima tegula
radionice SOLONAS
(foto: A. CHAVARRIA ARNAU)

Canal 2100 with fragments of
tegulas made by the SOLONAS
workshop

7.
Ulomak tegule sa žigom radionice
Marka Albija Makra
(foto: T. TURKOVIĆ)

Fragment of a tegula with the mark
of Marcus Albius Macrus' workshop

pronađeni i ostatci tegula sa žigom *SOLONAS*, proizvodi radionice koja je datirana u prvu polovinu 1. stoljeća n. e. (sl. 6).³² Nažalost, te su tegule očito bile slomljene u trenutku kada je kanal bio zatrpan i kada je izgubio svoju funkciju. Ukratko, sudeći po tegulama, čini se da je i ovaj kanal nastao oko sredine 1. stoljeća.³³

Međutim, ovaj zaključak načinje novi datacijski problem. Ako je kanal uistinu nastao oko sredine 1. stoljeća, onda je u isto doba nastala i cisterna čiji je on bio funkcionalni dodatak. Nadalje, to bi značilo da je i pod kriptoportika bio uređen u isto doba, a to pak implicira da su i pilastri kriptoportika i sjeverni zid (2043) nastali u to doba. Naposljetku, sve navodi na zaključak da je čitav sklop struktura datiranih u 3. ili početak 4. stoljeća na temelju dosadašnjih arheoloških istraživanja, u biti nastao oko sredine 1. stoljeća. Naposljetku, valja još napomenuti da je i pri reambulaciji terena u studenome 2009. pronađen i ulomak tegule s prilično rijetkim žigom akvilejske radionice M. Albija Makra kakve su rijetke na istočnoj obali Jadrana, ali i šire (sl. 7).³⁴

Stoga se čini da tegule pronađene u kanalu 2100 donekle mijenjaju dosadašnje pretpostavke o dataciji prvih dviju faza izgradnje sklopa. Kako je relativno izgledno da kanal 2100 nije prethodio gradnji cisterne, kriptoportika s njegovim podom te pilastara, čini se da je on bio dijelom sveobuhvatnoga preuređenja cjelokupnoga oboda postojeće građevine na vrhu rta. No, to bi pak značilo da su se prve dvije faze dogodile s vrlo kratkim vremenskim razmakom, očito oko sredine 1. stoljeća.

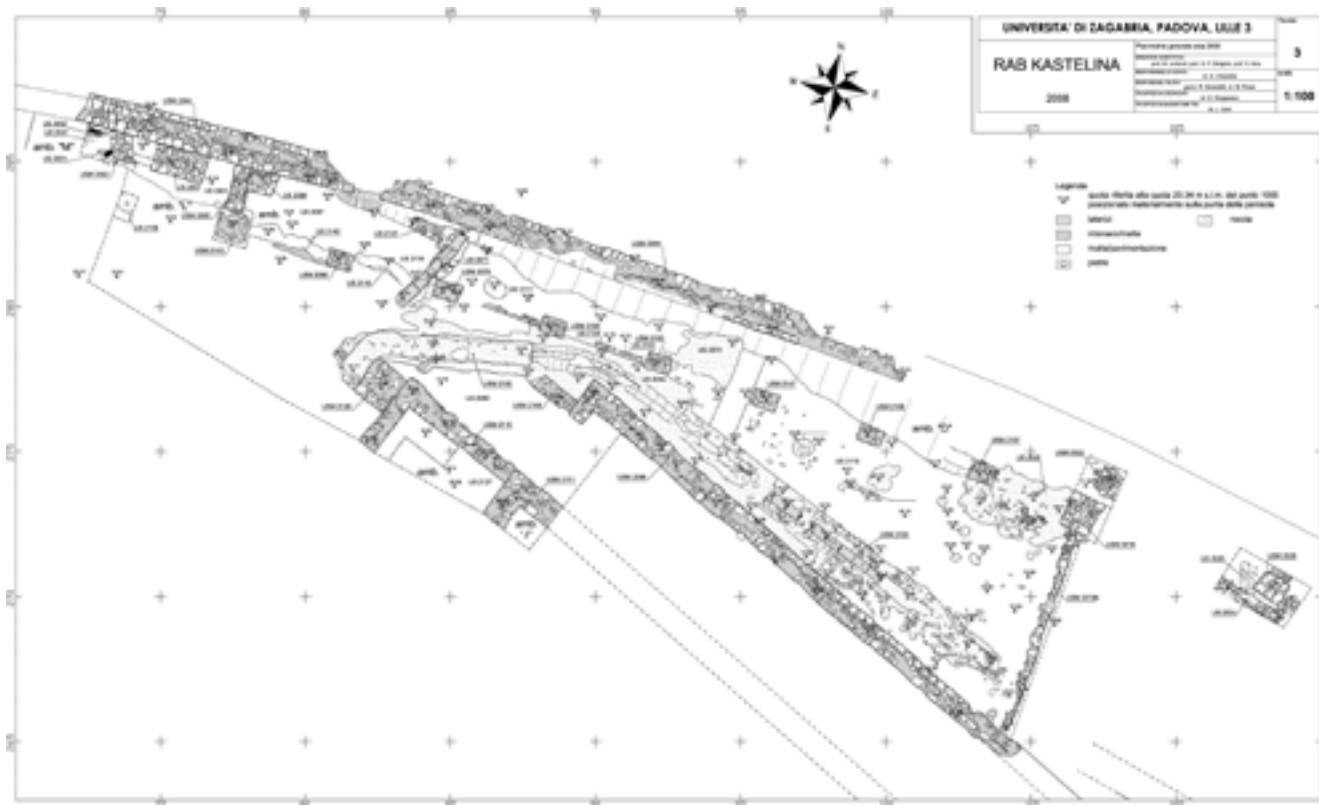
Nadalje, postavlja se i pitanje zbog čega je poduzeta takva pregradnja, ali i čemu su služile dogradnje. U tome smislu, indikativnima se čine debljina zida 2043, ali i dogradnja osam piona (pilastara) koji su očito bili sagrađeni kako bi ponijeli određeni znatniji teret koji je na njima počivao. U kontekstu antičkih vila ovakvo nas rješenje uvelike podsjeća na kriptoportike prisutne na nizu raskošnih vila s prostora Italije prvih dvaju stoljeća. Prizivamo tako u sjećanje slavne vile poput Plinijeve laurentinske vile s nizom kriptoportika koji su omogućavali složene sheme ambulacije,³⁵ Hadrijanove vile u Tivoliju, Domicijanov *Albanum* gdje je prostorije najniže terase povezivao kriptoportik, a ponajviše Domicijanovu vilu u Castelgandolfu gdje je

kriptoportik služio kao temelj jednoj od terasa.³⁶ Kako svi bitni primjeri pokazuju, kriptoportici su bili sjajan i veoma popularan izum učestalo rabljen u raskošnoj ladanjskoj arhitekturi tijekom prvih dvaju stoljeća naše ere radi niza pogodnosti koje ostvaruju. Kao multifunkcionalni prostori prije svega su omogućavali komunikaciju među pojedinim dijelovima ladanjskoga zdanja, ali su pri tomu korišteni i kako bi regulirali kvalitetu zraka koji stiže do viših terasa. Izvrstan je primjer Hadrijanova vila gdje su kriptoportici funkcionirali u suradnji s bazenima hladeći zrak kanaliziran prema višim etažama. Upravo zbog takvih svojstava korišteni su kao svojevrsna rashladna rješenja nužna za skladištenje roba što su pristizale u vile s imanja. Naime, iako su u luksuznijim vilama kvadriportici često bili raskošno uređeni, kao primjerice u slučaju bogato ukrašene „Kuće kriptoportika” u Pompejima, kako bi koristili kao promenada bogatim vlasnicima vila, još češće su služili i kao višenamjenski prostori za posluhu, skladištenje, kuhinje, za čuvanje robova (*ergastulum*) i služinčadi, te za proizvodnju, primjerice vina kao u slučaju tzv. „Horacijeve vile” u Grotte di Vacone. U njima su se mogli nalaziti i modularno oblikovani stambeni prostori za obitelji koje su radile na imanju. U svakome slučaju, moguće je zaključiti da kriptoportici ovakove namjene nisu bili bogato ukrašeni, već su bili vrlo skromni i grubo građeni. Oni su, dakle, bili, kako je suditi prema Plinijevu kazivanju, dio ladanjske kulture koja je počivala na komoditetu i prilagodbi ladanjskih zdanja različitim vremenskim prilikama tijekom godine. No, istodobno, oni su mogli služiti i nizu različitih funkcija. S obzirom na to da su uglavnom bili smješteni pod reprezentativnim dijelovima vila, bili su pogodni za čitav raspon djelatnosti koje se nisu mogle odvijati na katu.

U slučaju više nego razložno pretpostavljenoga kriptoportika na Kaštelini čini se da je on odgovarao nekima od navedenih funkcija (sl. 8). Ponajprije, piloni i debljina perimetralnoga zida građevine upućuju da je rapski kriptoportik poput onoga u

8.
Plan sektora 2000, stanje 2008.
godine (BENEDETTI, PAVAN)

Map of Sector 2000, situation in
2008

Castelgandolfu i niza drugih služio kao temelj onomu što se nalazilo na katu. Kada bismo spekulirali na temelju usporedbi sa sličnim zdanjima, mogli bismo zaključiti da je za očekivati kako su se na prvome katu nalazili reprezentativni i rezidencijalni prostori. U svakome slučaju, količina tesera (bijelih, crnih i raznobojnih) nađenih 2008. u sondama na krajnjemu jugoistoku sektora 2000, ujedno i najvišemu dijelu sjeverozapadnoga dijela poluotoka, sugerira da su se na uzvisini nalazile prostorije s raskošnijim mozaicima. Kriptoportik s ojačanim zidovima bez sumnje je, dakle, bio dio supstrukcija čiji je cilj bio stvoriti zaravnatu platformu na kojoj su počivale reprezentativne prostorije.

Naposljetku, valja zaključiti da se očito tijekom sredine 1. stoljeća, ubrzo nakon što je izgrađen sam vrh rta, ukazala potreba za dodatnim proširenjem sklopa čije su supstrukcije vrlo vjerojatno, kao i u nizu sličnih slučajeva, služile kao radni, smještajni i skladišni prostor. Po količini numizmatičkih nalaza, pak, poteklih iz druge polovine 3. i početka 4. stoljeća, moglo bi se zaključiti da su prostorije smještene oko kriptoportika i prostranoga hodnika i dalje služile kao ostave ili prostori na kojima se događao prekrcaj robe. Preostaje, naravno, pitanje što je točno dograđeno u drugoj fazi. Čini se, naime, da su prostorije L, M i I uistinu bile dograđene skoro istodobno, baš kao što je to i bilo zaključeno u dosadašnjim radovima. Njihova je pretpostavljena funkcija kuhinje posve u skladu s pretpostavkama oko namjene čitavoga ovog dijela sklopa.

Vila obitelji *Baebius*

Sada kada je nešto jasnije da je prva faza antičke vile na Kaštelini bila sagrađena tijekom 1. stoljeća n. e., opravdano se postavlja pitanje komu je pripadalo prostrano ladanjsko zdanje, i tko je i kada naručio njegove pregradnje.

U kontekstu povijesnih okolnosti, valja istaknuti da je, baveći se antičkom upravom elitom grada *Arbe*, M. Glavičić uočio kako je u blizini Kašteline na lokalitetu Miral u Kamporskoj drazi pronađen nadgrobni spomenik obitelji *Baebius* koji bi zasigurno trebalo povezati sa zdanjem na Kaštelini (sl. 9).³⁷ Međutim, Glavičić, dakako, nije imao mogućnosti povezati Bebije s Kaštelinom, jer je tada na raspolaganju imao tek zabilješke iz radova objavljenih prije provedenih istraživanja na rtu Kaštelina, a koji su govorili isključivo o bizantskoj utvrdi. Kada uzmemo u obzir da se na poluotoku, u biti, tijekom antičkoga doba nalazila razmjerno velika i raskošna vila, podatak o Bebijima pokopanima u njezinoj neposrednoj blizini, a očito na imanju koje je zauzimalo prostor drage u sjeverozapadnome dijelu središnje flišne zone otoka, nužno se mora dovesti u vezu s vlasništvom nad vilom i imanjem što ga je okruživalo.

Kako Glavičić izvještava, nadgrobni spomenik ocu i majci nađen u Kamporskoj drazi najvjerojatnije je dao postaviti *T. Baebius T. f. Iustus* ili *Iustinus*, najvjerojatnije dekurion u municipalnoj upravi grada *Arbe*. Ni Justo ni njegova bliža rodbina nisu bili prosječni stanovnici Raba u antičko doba, preciznije tijekom 1. stoljeća n. e. Riječ je, naime, o jednoj od vodećih obitelji autohtonoga podrijetla na otoku, a vjerojatno i jednoj od bogatijih obitelji, poput italske obitelji Trebija, čiji su članovi bili uključeni u municipalnu upravu.³⁸ Bebiji su, kako je smatrao Alföldy, bili liburnska obitelj čiji je kognomen zabilježen na širem liburnskom području tijekom ranocarskoga perioda.³⁹ Jednako tako, posve je jasno da su Bebiji igrali jednu od bitnijih uloga u političkome, a shodno tomu i gospodarskome životu otoka Raba tijekom 1. Stoga se Bebiji čine vrlo izglednim vlasnicima zdanja koje je, kako je rečeno, sagrađeno tijekom 1. stoljeća n. e., odnosno u doba kada su članovi obitelji Bebija bili otočki uglednici. Društveni položaj Justa, pripadnika druge ili treće generacije romanizirane obitelji, bez sumnje je bio utemeljen na posjedništvu nad određenim imanjem na Rabu, što

9.
Nadgrobní spomenik obitelji
dekuriona Tita Baebija Justa
(M. GLAVIČIĆ, 2009.)

Tombstone of the family of
Decurion Titus Baebius Justus

mu je priskrbljivo legitimitet pri sudjelovanju u municipalnome vijeću Arbe, pa se ponovno nameće zaključak da je to imanje obuhvaćalo okolinu proizvodnoga središta, odnosno prostor Kamporske drage.

Pri postavljanju pretpostavki o vlasništvu nad vilom na Kaštelini valja posebice imati na umu da je otočna sredina tijekom antičkoga doba, kako je pokazala B. Nedved, bila relativno zatvorena, sudeći po frekvenciji ponavljanja istih gentilnih imena i izostanku oslobođeničkih gentilicija.⁴⁰ Stoga je posve logično zaključiti da je vila na Kaštelini morala pripadati jednoj od važnijih i bogatijih otočkih obitelji. Kako su Bebiji jedini čiji se kognomen može povezati, i to na temelju relativno čvrstih argumenata, s ovim dijelom otoka, izgleda da je doista riječ o obitelji zaslužnoj za gradnju prostrane priobalne vile.

Nadalje se postavlja pitanje opsega posjeda u doba kada su Bebiji započeli s gradnjom svoje vile. Štute podatke na temelju kojih bi se moglo zaključivati o gospodarskoj slici otoka u antičko doba sistematizirala je B. Nedved ponudivši uvjerljivu usporedbu s gospodarskom slikom otoka s kraja 19. stoljeća.⁴¹ Prema dosad zabilježenim nalazima, a posebice s obzirom na nalaze s Kašteline, nameće se zaključak da su rapskim udolinama poput Kamporske drage ili Supetarske drage tijekom prvih triju stoljeća naše ere gospodarile obitelji poput spomenutih Bebija ili drugih liburnskih aristokratskih obitelji s otoka Raba. U svakome slučaju, gospodarska je osnova na kojoj se zasnivala gradnja vile na Kaštelini morala biti dovoljno široka, pa nije ishitreno pretpostaviti da je imanje obuhvaćalo i znatniji dio Kamporske drage.

Sličnu situaciju mogli bismo naslutiti i u sjevernijoj Supetarskoj dragi gdje su kod opatije Sv. Petra pronađeni ostatci ziđa i mozaika što upućuju na postojanje još jednoga ladanjskog zdanja.⁴² Kako dosad nisu zabilježeni ostatci ribnjaka ili postrojenja za proizvodnju soli uz građevinu na Kaštelini, valja pretpostaviti da je posjed kojim se upravljalo iz ove pozamašne vile bio usmjeren na tradicionalne gospodarske grane na otoku Rabu, odnosno na stočarstvo s proizvodnjom sira i preradom vune, dok buduća arheološka istraživanja širega prostora ne pokažu eventualno suprotno.

Zaključci

Prema nalazima na Kaštelini čini se da su vila i imanje koje joj je bilo pridruženo proživjeli najmanje dva zlatna razdoblja. Prvo je bilo doba izgradnje vile ugledne i bogate otočke obitelji 1. stoljeća koja je očito sagradila i dogradila vilu tijekom prve polovine 1. stoljeća. Čini se da su razne generacije Bebija dograđivale sklop u skladu s rastom obiteljske financijske i društvene afirmacije. Iako je nezahvalno nagađati, moglo bi se pretpostaviti da su prvi dijelovi vile na vrhu poluotoka izgrađeni u prvim desetljećima 1. stoljeća te da su pregradnje uslijedile tijekom sljedećih desetljeća. Moguće je da su za njih zaslužni upravo dekurion Justo ili njegov najvjerojatnije istoimeni sin. U svakome slučaju, ostatci tegula ne ostavljaju mnogo prostora za dvojbu da je cjelokupno područje vrha poluotoka bilo podvrgnuto sveobuhvatnoj gradnji tijekom ovoga doba.

Obilni numizmatički nalazi iz druge polovice 3. i početka 4. stoljeća djelomice nadopunjuju sliku o prosperitetu otočkih imanja o kojemu je već pisala B. Nedved. Međutim, s obzirom na količinu pronađenoga novca, čini se da je imanje na Kaštelini bilo i mnogo više *felix* nakon vladavine Septimija Severa čija je vojska možda bila primorana pristati na Rabu.⁴³

Naposljetku, niz je pregradnji uslijedio tijekom stoljeća. Neke od njih mogle bi se prepoznati iz istraživanja. Orijehtacija struktura prema unutrašnjosti poluotoka bitno odudara od onih zatečenih na njegovu vrhu. Očito je da je riječ o ostacima građevina čiji graditelji nisu marili za naslijeđenu prostornu organizaciju. Najbitniji i najuočljiviji je pak dodatak bedema koji je vrlo vjerojatno zagradio branjive ostatke antičkoga sklopa tijekom 6. stoljeća.

Međutim, sve navedene pretpostavke morat će biti podvrgnute daljnjemu preispitivanju zasnovanom na sustavnim istraživanjima Kašteline. Istraživanja svih triju sektora (1000, 2000 i 3000) nedvojbeno su nužna kako bi se napokon razotkrilo što se sve nalazilo na poluotoku, ali i na području Mirala gdje se najvjerojatnije nalazio najreprezentativniji dio antičke vile. U očekivanju daljnjih istraživanja moguće je jedino zaključiti da je sklop na Kaštelini znatno složeniji no što se prije pretpostavljalo. No, čini se da se obrisi njegove prve faze, vile obitelji *Baebius*, nešto jasnije raspoznaju.

BILJEŠKE

- ¹ MILJENKO JURKOVIĆ, IVA MARIĆ, Kaštelina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2 (2005.), 264–266; ID., Kaštelina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3 (2006.), 292–294; ID., Kaštelina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4 (2007.), 338–341; ID., Kaštelina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5 (2008.), 416–418; MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, Ricerche archeologiche a Kaštelina (isola di Rab). Campagne 2005-2007, *Hortus Artium Medievalium*, 14 (2008.), 283–292.
- ² MILJENKO JURKOVIĆ, TIN TURKOVIĆ, Kaštelina, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009.), 436–439.
- ³ ŽELJKO TOMIČIĆ, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 5/6 (1990.), 29–53; ŽELJKO TOMIČIĆ, Auf der Spur der Reconquista Iustiniana: spätantike Befestigungsanlagen an der Nordküste Kroatiens, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 10 (1993.), 103–116; ZDENKO BRUSIĆ, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrvatskom primorju*, Izdanja HAD-a, 13, Zagreb, 1989., 111–119; BARTUL ŠILJEG, *Vojna arhitektura Justinijanovog doba na sjevernom hrvatskom primorju*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- ⁴ MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 1, 2008.); MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, J. ARCE, TIN TURKOVIĆ, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU, Kaštelina na otoku Rabu – od rimske vile do ranobizantske utvrde, *Rapski zbornik II.* (ur. J. Andrić, R. Lončarić) 2012., 1–14.
- ⁵ ŽELJKO TOMIČIĆ (bilj. 3), 32–34.
- ⁶ ŠIME BATOVIĆ, Prapovijesni ostaci otoku Rabu, *Rapski zbornik* (ur. A. Mohorovičić), Zagreb – Rab, 1987, 163.
- ⁷ ŽELJKO TOMIČIĆ (bilj. 3, 1990.), 49, T. 9.
- ⁸ ŽELJKO TOMIČIĆ (bilj. 3, 1990.), 37, bilj. 5.
- ⁹ Vidjeti radove citirane u bilješkama 1 i 4.
- ¹⁰ Vidjeti MILJENKO JURKOVIĆ, JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, TIN TURKOVIĆ, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 4).
- ¹¹ Vidjeti bilješku 1.
- ¹² Za posve nove arhitektonske snimke Sv. Damjana vidi u: MILJENKO JURKOVIĆ, TIN TURKOVIĆ, Utvrda Sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu – revizijska istraživanja, *Rapski zbornik II.* (ur. J. Andrić, R. Lončarić) 2012., 15–36.
- ¹³ ŽELJKO TOMIČIĆ (bilj. 3, 1990.), 33; vidjeti i naša zapažanja u MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, TIN TURKOVIĆ, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 4).
- ¹⁴ „Najbolje očuvane zidane strukture nalaze se u sektoru 3000 koji zauzima istočni dio poluotoka. Ondje su dobro očuvane dvije građevine, koje su u dosadašnjoj literaturi bile protumačene kao kule ranobizantske utvrde povezane segmentom obrambenog zida (slika 1). Zidovi istočnije kvadratne prostorije 2, dimenzija 6 x 9 m, sačuvani su mjestimično i do 2 m visine, dok zidovi prostorije 3 dosežu visinu od jednog metra. Iako ih je moguće povezati s tipom arhitekture ranobizantskih utvrda, tek će daljnja arheološka istraživanja potvrditi ili opovrgnuti tu hipotezu. Kontrolna sondiranja uz obje prostorije pokazala su da su obje strukture bile izgrađene na sloju koji sadrži ulomke grube keramike i fragmente žbuke, te da su obje bile vezane uz podove od nabijene zemlje. Ipak, kako je riječ o strukturama zidanim različitim konstruktivnim tehnikama, moglo bi se pretpostaviti da nisu nastale istodobno.”, MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, TIN TURKOVIĆ, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 4), 10.
- ¹⁵ Već su Schleyer i Brusić, a pogotovo O. Badurina govorili o plohamo mozaika, koje se na prvi pogled mora pripisati klasičnoj antici, a ne Justinijanovu dobu. WILHELM SCHLEYER, *Arbe Stadt und Insel*, Wiesbaden 1914., 45; VLADISLAV BRUSIĆ, *Otok Rab*, vlastita naklada, Rab, 1926., 176.
- ¹⁶ Doista se u hrvatskoj, ali i inozemnoj literaturi uvriježio termin koji je vrlo proizvoljno rabljen, a izveden je iz Plinijevih, Varonovih, Kolumelinih i Vitruvijevih pisanja. Očito je da konsenzus oko značenja termina nije postignut. No, posve ga je pogrešno upotrebljavati za svaku vilu smještenu podalje od urbanih središta i podalje od mora, te se oslanjati na tradicionalne raspodjele na rustične (seoske), suburbane i maritimne vile. Položaj ili nedostatak podataka o karakteristikama i funkciji pojedinoga zdanja u svakome slučaju ne bi trebali biti nadomještani terminom koji odolijeva jednostavnoj definiciji u vezi s položajem, vlasništvom, funkcijama, ulogama unutar većih imanja itd. No, kojoj god se interpretaciji priklonili, u slučaju ostataka u Kamporskoj drazi, vrlo je izgledno da nipošto nije riječ o ostatcima vile rustike. Sudeći po skromnim ostacima koje je objavio Tomičić, a koji uključuju i ostatke stupa i njegove baze, što se pak ne zatječe na rtu, mnogo je izvjesnije da je riječ o reprezentativnome dijelu golemoga sklopa, a ne o proizvodnome dijelu. Uistinu, valja se u potpunosti složiti s Tomičićevom konstatacijom da bi područje Mirala trebalo podvrgnuti temeljitom istraživanju. Vidjeti: ŽELJKO TOMIČIĆ (bilj. 3 1990.), 37, bilj. 5. O terminološkim pitanjima vidjeti ALEXANDER GORDON MCKAY, *Houses, villas, and palaces in the Roman world*, JHU Press, 1998., 100–110; GUY P. R. METRAUX, *Villa rustica alimentaria et annonaria*, u: *The Roman villa: villa urbana* (ur. A. Frazer), Penn Museum of Archaeology, 1998., 1–19; PIERRE GROS, *L'architecture romaine: du début du IIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, Paris, 2001., 265–379; ANNALISA MARZANO, *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden-Boston, 2007., 82–101.
- ¹⁷ Vidi MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, TIN TURKOVIĆ, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 4).
- ¹⁸ Vidjeti bilješke 1, 2 i 4.
- ¹⁹ MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, TIN TURKOVIĆ, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 4), 8, 12, sl. 12., 17.
- ²⁰ U prethodnome priopćenju koje je objavljeno 2008. godine kanal je, na temelju tada poznatih podataka, tretiran kao dio prve faze izgradnje sklopa, no u izvještaju treće i četvrte kampanje

- objavljenome u Hrvatskome arheološkom godišnjaku on je pak uvršten u drugu fazu, na što su upućivali novi podatci iz arheoloških istraživanja. Vidjeti MILJENKO JURKOVIĆ, IVA MARIĆ (bilj. 1, 2008.); MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 1).
- ²¹ Novčići su preliminarno analizirani. Očekuje se i pomna analiza, i publikacija svih, do danas oko stotinjak novčića.
- ²² MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 1), 288.
- ²³ U svakome slučaju, blizina prolaza B i količina novca nađenoga na ovome području mogli bi biti pokazatelji da su doista na samome vrhu rta bile smještene prostorije za pretovar i skladištenje robe koja je ili napuštala imanje ili na njega stizala. Za sukladne primjere vidjeti: ANNALISA MARZANO (bilj. 16), 125–153.
- ²⁴ MAURIZIO BUORA, Sul commercio di laterizi tra Aquileia e la Dalmazia, Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico, *Antichità Altoadriatiche Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico* Vol. I, 26–1 (1985.), 209–226; ID., I bolli laterizi dell'agro Aquileiese: alcuni problemi, u: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica* (ur. C. Zaccaria), Roma, 1993., 181–186.
- ²⁵ Matijašić je istaknuo da su tegule ove radionice iz okolice Akvileje bile uvožene širom zapadne Istre, priobalne Liburnije, a posebice južnijega dijela skardonitanskoga konventa te Salone. Trag im se gubi na liburnskim otocima, pa su rapski primjerci svojevrstne iznimke u slici rasprostranjenosti tegula Ambrozijeve radionice. Vidjeti ROBERT MATIJAŠIĆ, Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije, *Izdanja HAD-a*, 13 (1988.), Zagreb, 64.
- ²⁶ BOŽIDAR SLAPŠAK, Tegula Q. Clodi Ambrosi, *Situla*, 14–15 (1974.), 173–181.
- ²⁷ Matijašić je također istaknuo da ipak nema pouzdanih elemenata za precizniju dataciju početka rada ove radionice. Prema difuziji tegula poteklih iz ove radionice te onih iz konkurentske radionice s oznakom *Pansiana* čini se, napominje Matijašić, da su se dvije radionice nadmetale za tržište, pa se proizvodi rjeđe zatječu na istome području. Vidjeti: ROBERT MATIJAŠIĆ, Cronografia dei bolli laterizi della figulina pansiana nelle regioni adriatiche, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, T. 95, br. 2, Roma, 1983., 987–988.
- ²⁸ Ovo je manje vjerojatno s obzirom na stanje očuvanosti tegule i način na koji je pažljivo uzidana u dno kanala.
- ²⁹ MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 1), 288–289.
- ³⁰ MILJENKO JURKOVIĆ, IVA MARIĆ (bilj. 1, 2008.), 417.
- ³¹ MILJENKO JURKOVIĆ, GIAN PIETRO BROGIOLO, JAVIER ARCE, IVA MARIĆ, ALEXANDRA CHAVARRIA ARNAU (bilj. 4), 8.
- ³² Kako je Matijašić pojasnio, radionica čiji se žigovi pojavljuju u nekoliko varijanti, kao *Solon*, *Solonas*, *Solonate* ili *Solonates*, municipalna je radionica s područja Emilije. Radionica je djelovala u prvoj polovici ili oko sredine 1. stoljeća, a njezini su proizvodi bili rasprostranjeni u velikome broju u Akvileji, Istri, Venetu, Emiliji, Picenu i Dalmaciji. Što se liburnskih područja tiče, zatječemo ih u najsjevernijim dijelovima u blizini Istre, ali i u Zadru. U posljednje su doba na njihovu rasprostranjenost južno od Zadra upozorili i drugi istraživači. Primjerci potječu s Bribirske glavice, makarskoga primorja i Narone. IVAN PEDIŠIĆ, EMIL PODRUG, Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *Opuscula archaeologica*, 31 (2007.), 95–96; SANJA BOŽEK, Nalazi antičkih krovnih opeka na lokalitetu Sv. Martin u Gornjim Tučepima, *Opuscula archaeologica*, Vol. 23-24 No.1 (1999.), 511–516; JAGODA MARDEŠIĆ, Tegule s pečatima iz starog fonda arheološke zbirke u Vidu kod Metkovića, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99/1 (2006.), 101.
- ³³ U kanalu su, usputno rečeno, zabilježeni i brojni drugi ulomci tegula, mahom s kružno oblikovanim poljima žigova.
- ³⁴ Pronađen je ulomak tegule na kojoj su očuvana slova (MA) LBIMAC(RI) na površini sloja zemlje kojim je sektor 2000 pokriven po svršetku kampanje 2008. godine. Zahvaljujemo kolegi Kreši Karlu iz Konzervatorskoga odjela u Bjelovaru koji je pronašao ovaj ulomak. Inače, žig je utisnut u tegulu i nije okviren kartušom. Slova su iznimno uredna i pravilna, pisana latinskom kapitalom. Vidjeti: ROBERT MATIJAŠIĆ, La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia, *Antichità Altoadriatiche* 29/2 (1987.), 495–531; ALFREDO FURLAN, Censimento dei bolli laterizi di un'area campione a nord-est di Aquileia, *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica* (ur. C. Zaccaria), Roma, 1993., 200; IVAN PEDIŠIĆ, EMIL PODRUG (bilj. 32), 100.
- ³⁵ PIERRE DE LA RUFFINIÈRE DU PREY, *The villas of Pliny from antiquity to posterity*, University of Chicago Press, 1994., 25–28.
- ³⁶ ANNALISA MARZANO (bilj. 16), 150–153.
- ³⁷ MIROSLAV GLAVIČIĆ, Nadgrobní spomenik obitelji Baebius iz Arbe, *Senjski zbornik*, 30 (2003.), 83–96; ID., Magistrati i uglednici Arbe, *Senjski zbornik*, 36 (2009.), 57–66.
- ³⁸ Glavičić piše: „Dekurion *T. Baebius T. f. Iustus* i na natpisu drugi navedeni muški član iste porodice, tj. njegov sin *T. Baebius T. f. Iustus* ili *Iustinus* za kojega pretpostavljamo da je komemorator, članovi su dekurionske i magistratske porodice *Baebius*, ali ne pripadaju istoj porodičnoj grani kao ranije spomenuti magistrat *L. Baebius Opiavi f. Oplus Malavicus*. Zaključujemo to prema različitim preimenima i filijacijama, a uz to moramo primijetiti i da u imenovanju dekuriona *Justa* i njegova sina više nema tragova domaćeg onomastikona. Oni su, dakle, minimalno drugi ili treći naraštaj domaće porodice koja je toliko romanizirana da se samo prema imenskom obrascu ne može odrediti domaće podrijetlo, a vezu s romaniziranim peregrinima sugerira filijacija dekurionove žene i komemoratorove majke: *Tettia [Volso]nis filia*.” MIROSLAV GLAVIČIĆ (bilj. 37, 2009.), 60–61.
- ³⁹ BRANKA NEDVED, *Felix Arba*, *Izdanja HAD-a*, 13 (1988.), Zagreb, 30.
- ⁴⁰ BRANKA NEDVED (bilj. 39), 34–35.
- ⁴¹ BRANKA NEDVED (bilj. 39), 34–35.
- ⁴² B. Nedved upozorava i na ostatke zidova, rimske opeke, novca i stakla na Puntí Zidine kod Lopara i sličnih nalaza na položaju Ivin vrtal u loparskome polju. Ostatci zidova, mozaika i natpis pronađeni su i na lokalitetu Grčeriya te ostatci zidova i mozaika u Supetarskoj drazi. BRANKA NEDVED (bilj. 39), 33.
- ⁴³ BRANKA NEDVED (bilj. 39), 33.